

Mütareke Yıllarında Osmanlı Topraklarında Göçleri Önlemeye Yönelik Çabalar

Efforts to Prevent Migration in Ottoman Territories During The Years After Armistice

Hatice Yıldırım*

Özet

Osmanlı Devleti 1683'ten sonra kaybettiği topraklarla birlikte yeni bir sorunla karşıya karşıya kalmıştır. Balkanlar ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru Müslüman-Türk ahalinin göçleri başlamıştır. Kaybettiği topraklardan gerçekleşen göç taleplerine karşı devletin tutumu genellikle olumlu yönde olmuştur. Muhacir ve mülteciler ülke topraklarına kabul edilerek çeşitli yerlerde iskân edilmişlerdir. Ancak Mondros Ateşkes Anlaşması'nın ardından başlayan işgallerle bu defa muhacir ve mültecilerin sığındığı Anadolu topraklarında iç göçler başlamıştır. Bu şartlarda göç edecek başka bir yer kalmadığı için gerçekleşen göçlere karşı sergilenen tutum da farklı olmuştur. Bu çalışmada mütareke yıllarında hem Osmanlı Hükümeti'nin hem de Milli Mücadele taraftarlarının göçleri önlemeye yönelik çabalarının nedenleri, yapılan teşebbüsler ve sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Men-i Muhacerat, Göç, Batı Anadolu, Elviye-i Selâse, Mondros Mütarekesi

Abstract

Ottoman Empire faced a new problem with losing lost their territories after 1683. Muslim-Turkish inhabitants' migration had begun from the Balkans and the Caucasus to the Ottoman territories. The attitude of the state had been generally positive towards the motion of migration occurred in lost territory. Migrants and refugees to the territory of the country were accepted and were settled in various places. However, this time internal migration had started in Anatolia refuged by migrants and refugees with conquering started after the Armistice of Moudros. Under these circumstances, the attitude was different towards migration occurred because there is no place to migrate. In this study, the reasons of the efforts to prevent migration supported by believers of both Ottoman Government and National Struggle and the results are discussed.

Key Words: to Prevent Migration, Migration, West Anatolia, Elviye-i Selâse, the Armistice of Moudros.

* Okutman, Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Bölümü, e mail: hyildirim@selcuk.edu.tr.

Giriş

Tarihte yer alan büyük imparatorlukların, kuruluş ve parçalanmaları sırasında büyük nüfus hareketleri yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da kuruluşundan yıkılışına kadar hükmettiği topraklar üzerinde büyük nüfus hareketleri yaratmıştır¹.

Osmanlı'nın fütühat dönemi II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlığı ile noktalanmış ve bu başarısızlık, içe yönelik göçlerin de miladı olmuştur². 1683'den sonra Türk askeri nereden çekilmişse Müslüman-Türk ahali de oradan çekilmek zorunda bırakılmıştır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hâkimiyetinden çıkan topraklarda meskûn Müslümanlar Tuna nehrinin güneyine iltica etmeye başlamışlardır³. 1789-1790 senelerinde göç akını en şiddetli ve en acıklı safhalarına ulaşmıştır. 1800 senesine kadar süren bu durum sonunda, 500.000 kişiye yakın bir kitlenin yurtlarını terk ederek Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarına göç ettiği tesbit edilmiştir⁴. Bu göçler özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında artmış ve sadece 1856-1865 yılları arasında yaklaşık iki milyondan fazla göçmen Osmanlı topraklarına sığınmıştır⁵. Türk göç tarihinin önemli halkalarından birini teşkil eden 93 Harbi ve sonrasında da bir milyonu aşkın mülteci çareyi Anadolu'ya iltica etmekte bulmuştur⁶. Arka arkaya gelen Balkan Savaşları ve I. Dünya Harbi ile Anadolu topraklarına göç edenlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur.

1683'ten sonra başlayan iç göçler Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından bu defa Anadolu topraklarına sirayet etmiştir. Batıda Rumların doğuda Ermenilerin katliamlarına maruz kalan Müslüman halk iç kesimlere doğru göç etmeye başlamıştır. Bu durum karşısında askerî ve mülkî makamlar başta olmak üzere göçlerin önüne geçmek için bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. Göçlerin önlenmeye çalışılmasında belirli kaygıların ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

I-Göçleri Önleme Teşebbüslerinin Nedenleri

a) Nüfus Ekseriyetini Koruma:

I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'nin paylaşım projeleri ve azınlıkların toprak talepleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ermeni ve Rum azınlığın toprak taleplerinin temel dayanak noktasını nüfus ço-

1 Fuat Dündar, *İtihat Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.39.

2 Fuat Dündar, *a.g.e.*, s.45

3 Nedim İpek, 'Göçmen Köylerine Dair', *Tarih ve Toplum*, Cilt 25, Sayı 150, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.16.

4 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1997, s.42

5 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s.104.

6 Nedim İpek, *a.g.m.*, s.16.

Göç

Akademik
Bakış

72

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

ğunluğu oluşturdukları iddiaları teşkil etmekte idi. Barış görüşmelerinde bu iddialara sarılarak, Wilson Prensipleri çerçevesinde kendilerince haklı gerekçeler ortaya koymaya çalışmışlardır.

Nitekim Venizelos, Yunanistan'ın toprak isteklerini resmen bildirmek için 3 ve 4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansında otaya koyduğu Yunan tezini Wilson Prensipleri'ne özellikle 12. prensibe göre self-determinasyona dayandırıyor. O, ayrıca nüfus ve etnik nedenlerden ötürü Anadolu'nun batı kısmının coğrafi ve tarihî açılarından özel ve ayrı bir bölge teşkil ettiğini savunuyordu⁷.

Yunanlılar Paris Barış Konferansı'ndan çıkan onay üzerine 15 Mayıs tarihinde İzmir'e asker çıkardılar. Yunanlılar, işgal ettikleri Anadolu topraklarında kalıcı olabilmek için, işgalin temel dayanaklarından biri olarak ileri sürdükleri Rum nüfusunun çoğunlukta olduğu düşüncesini -aslında böyle olmayışının verdiği kaygıyla- gerçekleştirmek adına, Batı Anadolu'ya Rum göçmenler getirip yerleştirmeyi planlamışlar ve bunu bir program dâhilinde sistemli bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Bu demografik planın halkalarından biri, Türklerin göçe zorlanması, diğeri ise, sözde Türkler tarafından göç ettirilmiş Rumların geri getirilerek iskân edilmesidir⁸.

Türk milleti İzmir'in işgali ile Wilson Prensiplerinin "serap mahiyetinde" bir fikir olduğunu gördü. Daha sonraları Maraş ve havalisinde cereyan eden hâdiseler de, bu düşüncüyü pekiştirdi. Bu sebeple ülkede yapılan mitinglerin hemen hemen hepsinde bu prensiplerden bahisle, esaslarının yerine getirilmesi istenildi⁹.

Wilson Prensipleri ve Yunanistan'ın bu çerçevede yürüttüğü ilhak teorisi Osmanlı kamuoyunda tepkilere sebep olmuştu. Nitekim konu ile ilgili olarak *Söz* gazetesi yazarı Ahmet Cevat bir yazısında; '*Tarih Yunan medeniyetini biliyor, fakat bir Yunan imparatorluğu görmemiştir. Wilson'un milliyet prensibini parmaklarına*

7 Ahmet Özgiray, 'Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleri', *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1989, s.557.; Son dönemdeki görüntüsü sebebiyle, her zaman için Rum nüfusu kalabalıkmiş gibi zannedilen Batı Anadolu'ya Rumlar, ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren göçmeye başlamışlardır. Rum nüfusun bu akını, başlangıçta Batı Anadolu'daki işgücü açığından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Türk arazi sahipleri, özellikle bazı ayanlar, topraklarında ziraati geliştirmek istemektedirler. XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'daki savaşlar, Osmanlı ülkesinden ziraat ürün ve hububat talebini artırmıştı. Uygun fiyatlar ve talep karşısında boş ziraat alanların işletmeye açılması Osmanlı ülkesi için de yararlı olacaktır. Ancak bir işgücü açığı vardı ki, bunu gidermek üzere davet edilmişlerdir. Gelen Rumlar, özellikle "geçici" olarak iskân olunmuşlardı. Tuncer Baykara, 'Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu "Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlaştırılması", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri Tarih Boyunca Türk-Yunan ilişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s.437.

8 Serdar Sarısır, 'Yunanlıların Batı Anadolu'da Nüfus Çoğunluğunu Sağlama Gayretleri ve Yunan Hükümeti'nin Bir Genelgesi', *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s.128, 129.; Yunanistan daha Tanzimat'tan başlayarak, Anadolu'da ideallerinin yoğunlaştığı bölgelerde Rum nüfusunun çoğunluğunu temin etmek için büyük çabalar sarfetmiştir. Ali Güler, *Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü*, Ocak Yayınları, Ankara 1999, s.135.

9 Mehmet Şahingöz, 'Milli Mücadele'de Protesto ve Mitingler', *Türkler*, Cilt 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.738.

Gazi

Akademik
Bakış

73

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

doladılar. Her nerede bir Yunanlı ikamet ediyorsa oranın Anavatana ilhakını istiyorlar. Şimdilik Trakya, İstanbul, Marmara Havzası, Adalar Denizi ve onlara bağlı olan yerlerin ilhaki ve Trabzon İmparatorluğu'nun ihyası ile yetiniyor gibi görünüyorlar. Fakat beş, altı seneden beri gösterdikleri kuvvetli isteğe bakılırsa yakında bütün Küçük Asya'yı benimseyecekleri, hatta eski bir (koloni) miz diye Sicilya ve Marsilya üzerinde hâkimiyet hakkında bulunacaklarına hiç şüphe edilmesin' demektedir. Yazının devamında ise milliyet prensibinin sahibi Amerika'nın şimdiden ilerisini düşünerek tedbir alması, ileride "büyük Yunan imparatorluğu" ile uyumsuzluğa girmemek için Rum muhacirlerinin Amerika'ya girmesi ve kabulünü yasaklayacak bir kanun hazırlaması(!) tavsiye edilmiştir¹⁰.

26 Şubat 1919'da bu defa Ermeniler Paris Barış Konferansı'na iki delegasyonla katılarak, nüfus çoğunluğu oluşturdukları iddiasıyla Vilâyât-ı Şarkıyye'nin Trabzon ile birlikte kendilerine terkini istiyorlar ve bu taleplerini verdikleri şu bilgilerle haklı göstermeye çalışıyorlardı: "...Eğer Ermeniler dağıtılmasalardı. Ermeni Vilâyetlerinde çoğunlukta bulunacaklardı. Savaşın önce geçen yüzyılın sonundaki güçlüklerle rağmen Ermenistan diye adlandırılan Altı Vilâyette, Trabzon Vilâyeti'nde, Kilikya'da Kürtler ve Türklerden ve hatta Kürtler ve Türklerin toplamına yakın Ermeni mevcuttu. Bu bölgelerde 1.403.000 Ermeni, 943.000 Türk ve 482.000 Kürt vardı..."¹¹.

Ermeniler, Yunanlılar'ın Batı Anadolu ve Trakya'da çevirdiği nüfus oyunlarının aynısını Elviye-i Selâse ve Doğu Anadolu'da yürütmeye çalışmışlardır. Elviye-i Selâse'de mütareke şartlarıncı ordumuzun geri çekilmesi üzerine İngilizlerin koruması altında bulunan Ermeniler, gittikçe artan bir şekilde mezalimlerine başlamışlardı. Ermeni katliamları, İngilizlerin 13 Nisan 1919'da Kars'ı işgal edip; Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti'ni dağıtmalarından sonra daha da yoğunlaşarak artmıştı¹². Bölgenin idaresini üstlenen Ermeni idarecileri bir yandan çeteler, diğer yandan nizami kuvvetlerle Elviye-i Selâse'yi Ermenistan'ın parçası yapmak amacıyla birbiriyle bağlantılı iki uygulama başlattılar. Bunlardan ilki, Kafkasya'dan ve diğer bölgelerden Kars ve Ardahan'a Ermeni göçmenleri getirmek, ikicisi ise, Türkleri bölgeden uzaklaştırmaktı. Zorla boşaltılan Türk köylerine ve kasabalarına Ermeniler yerleştirilecek ve bunun doğal sonucu olarak bölgede çoğunluğu ele geçireceklerdi. Böylelikle barış görüşmelerinde nüfus üstünlüğü dikkate alınarak, bölgenin Ermenistan'a bırakılması sağlanacaktı¹³.

10 Söz, 22.03.1919, s.1.

11 Haluk Selvi, 'Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilâyât-ı Şarkıyye'de Nüfus', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 50, Cilt XVII, Temmuz 2001, s.309.

12 S. Esin (Derinsu) Dayı, 'Elviye-i Selâse/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 23, Erzurum 2004, s.249.

13 Selçuk Ural, 'Mütareke Döneminde Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse Politikası', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Erzurum 2004, s.308.

Bu nüfus oyunları karşısında toprak bütünlüğünü korumak isteyen Osmanlı Devleti'nin alabileceği iki önlem vardı. İlki Anadolu ahalisinden olmayan Rum ve Ermenilerin topraklarımıza sevklerini önlemek, ikincisi ise Müslüman halkın göçüne engel olmaktı. Osmanlı Hükümeti, söz konusu gelişmeler karşısında bazı tedbirler almaya çalışmış ise de, bu konuda pek başarılı olamamıştır. Batı Anadolu ve Trakya'da Rum nüfusunu artırmak amacıyla gerçekleştirilen, nüfus kaydırmalarının önü alınamamıştır¹⁴. Elviye-i Selâse'den ordumuzun çekilmesiyle birlikte bu bölgede Ermeni nüfus artırımına yönelik teşebbüslere engel olunması daha da güçtü. Anadolu ahalisinden olmayan Rum ve Ermenilerin sevkini önleyemeyen hükümet için Müslüman ahalinin göçünü engellemek tek seçenek olarak kalıyordu.

Bu amaçla Batı Anadolu'daki işgal haberleriyle birlikte nüfus çoğunluğunun korunması için halkın göç etmemesi konusunda uyarılar yapılmaya başlanmıştır. İzmir'de neşredilen *Anadolu* gazetesinin 23 Ocak 1919 tarihli nüshasında, daha işgalden önce İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğinin yazılması üzerine, endişe, heyecan ve şüpheler artmıştı. Bu durum üzerine Harbiye Nezareti'nden İzmir Valiliği'ne gönderilen telgrafta; "*Duyumlar, sözler yalandır. Maksat Türkleri kaçırmak, bazı bölgelerde Hristiyan çoğunluğunu sağlamaktır. Basını kontrol ederek bu gibi haberlerin yayınlanmasını önleyiniz*" diyordu¹⁵.

İzmir'in işgalinin ardından ise İstanbul hükümeti 28 Mayıs'ta İzmir ve Menemen'in işgali karşısında Müslüman ahalinin Soma yönündeki göçünün, Rum çoğunluğuna meydan verilmemesi için önlenmesini ve mütarekeye aykırı işgallerin önüne geçmek üzere siyasal girişimlerin önemle kovuşturulmasını kararlaştırıyordu¹⁶.

Osmanlı Hükümeti'nin, 1 Haziran 1919'da yapılan Meclis-i Vükela toplantısında "*Rumlara nüfus üstünlüğü sağlayacağı*" gerekçesiyle, mülkî makamların göçü önlemesi için lâzım gelen tedbirlerin alınması konusunda verdiği karar da, Dâhiliye Nezareti'nce mülkî makamlara bildirilmişti¹⁷.

İşgalin ilerleyen günlerinde 57. Fırka Komutanı Albay M. Şefik Bey'in 8 Ağustos 1919 tarihli telgrafında Yunan göç siyasetini, '*Yunanlılar ayak bastıkları mahallerde, İslâm ahaliye karşı vahşice mezalim irtikâp etmektedirler. Bunu doğuran sebep ise, şimdiki elim vaziyetimizi fırsat sayarak, işgal ettikleri arazideki İslâm nüfus çoğunluğunu, Yunanlılar lehine kovalayıp, yok etme siyasetini merhametsizce uygulanmaktan ve Yunan terbiye ve yaradılışındaki vahşiliğin eserlerinden ibarettir*' diyerek açıklamıştır¹⁸.

14 Serdar Sarısır, *a.g.m.*, s.129.

15 Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihî Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s.203-204.

16 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s.382-383.

17 Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilâyet-i Şarkîyye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ebabel Yayınları, Ankara 2007, s.187.

18 Emine Pancar, 'Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketleri', *Çağdaş Türk Tarihî Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 18-19, 2009/Bahar-Güz, s.61.

Yunanlıların işgal ettikleri bölgelerden göç eden halkın büyük bir çoğunluğu İstanbul'a sığınmaktaydı. Dâhiliye Nezareti Edirne, Aydın ve Hüdavendigâr vilâyetleriyle Karesi ve İzmit sancaklarından İstanbul'a gelmekte olan muhacirlerden ziraatle meşgul olanlarının şehir civarında bulunan Hazine-i Hassa ile Maliye ve Evkaf Nezaretleri'ne ait arazi ve çiftliklerde iskânlarının gerekli olduğuna dair bir tezkere hazırlamıştır. Meclis-i Vükela da, göç eden muhacirlerden Trakya'dan gelenlerin iskânları düşünülebilir ise de Anadolu'daki Yunan askeri hareketi dolayısıyla muhaceratı tercih etmiş olanların, İslâm nüfusunun çoğunluğunu temin için ilk fırsatta memleketlerine iadelerinin gerektiğine karar vermiştir. Bu nedenle bu muhacirlerin İstanbul'da daimî surette iskânlarına teşebbüs edilmesi uygun bulunmamıştır. Esasen bahsedilen arazi ve çiftliklerde lâzım olan binalar mevcut olmadığından oralara geçici yerleştirilmelerinin de mümkün olmadığı bildirilmiştir¹⁹.

Toprakları Ermeni ve Rum tehdidi altında olan halk da bu durum karşısında sessiz kalmamış, Trakya'da, İzmir'de, Kilikya'da, Doğu'da ve Karadeniz'de, birbirinin benzeri olan 'Müdafaa-i Hukuk' cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetlerin tek amacı, temsil ettikleri bölgenin tarih, coğrafya ve nüfus bakımından Türklere ait olduğunu ispat etmek ve Osmanlı topluluğundan ayrılmamayı sağlamaktır²⁰. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kuruldukları bölgelerde Ermeni ve Rumların iddialarının aksine nüfus çoğunluğunun Türklere ait olduğu ve Wilson İlkeleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nden koparılmayacaklarını beyan etmişlerdir.

Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Kongresi'ne hazırlık için Erzurum'da düzenlediği vilâyet kongresinde görüşülen bir raporda; 'Bölgeden katıyen göç edilmemesini; Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilirken halkın da ordu ile birlikte çekilmesinin tarihimiz açısından büyük bir hata olduğunu aynı hatanın bir daha tekrarlanmamasını Doğu Anadolu'yu Ermenilere terk etmek demek olacağı'ni belirterek topraklarımızı korumak için halka göç etmemeyi tavsiye etmiştir²¹.

Vilâyet Kongresi'nin ardından gerçekleştirilen Erzurum Kongresi'nde göç konusunda aynı tutum sergilenmiştir. Kongre Doğu Anadolu için tehlikeli bir çözülmeye ve karışıklığa sebep olacağı düşüncesiyle, halkın muhaceratını yasaklamıştır: 'Heyet-i Temsiliye tarafından bildirilmedikçe muhacerat yasaktır²².' Ancak Vilâyât-ı Şarkıyye içinde olmak şartıyla göçe izin veriliyordu. Bu demektir ki, şu anda işgal altında bulunan topraklarımızdan halkın buldukları yerleri terk etmelerine engel olunacaktı. İşgal altında bulunan en yakın mahal Evliye-i Selâse idi. Bura halkı, hem siyasî hem de silahlı teşkilatlarıyla mücadele ettiği gibi, Ermeni vahşet ve zulmünden kaçıp, Anadolu'ya geçmek isteyenler de var-

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MV, Dosya No: 220, Gömlek No: 211. (Bundan sonra BOA olarak gösterilecektir.)

20 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt 1, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s.101.

21 Rahmi Çiçek, 'Erzurum Vilâyet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri', *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 2, Sayı 7, 1991, s.517.

22 Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 284-285.

Göç

Akademik
Bakış

76

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

di. İşte kongrenin aldığı bu kararlar, hem mülkî hem de askerî yetkililer göçleri durdurmaya çalışmışlardır²³.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilen, Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınmış olan Misak-ı Milli'de Elviye-i Selâse ve Batı Trakya için halk oylaması önerilmiştir. Bu bölgelerde bulunan Müslüman-Türk ahalinin çoğunluğunun korunması siyasî açıdan önem taşımaktaydı. Nitekim İstanbul Hükümeti ve Temsil Heyeti arasında gerçekleştirilen Amasya Görüşmeleri'nde alınan kararlar arasında Batı Trakya muhacirlerinin yerlerine iadesi hususu yer almaktadır.

Bu çerçevede Edirne Valisi, Batı Trakya muhacirlerinin iadesi konusunda yaptığı tahkikatın sonuçlarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Buna göre; *Edirne vilâyetine göç etmiş olanlarının sayısı 40.000'dir. Bunların memleketlerine iadeleri için yuvarlak bir hesaba göre 203 bin lira para gerekmektedir. Batı Trakya muhacirlerinin eski yurtlarına dönmeleri ile Doğu Trakya'daki İslâm nüfusu ekseriyetini muhafaza edecektir. Ayrıca Yunanlılar'ın Batı Trakya'yı elde etmek için her türlü fedakârlığı yapmakta olduğu, binlerce lira sarfederek Yunan hazinesinin üstünde harcama yaptıkları haber alınmıştır. İstanbul'daki Fransa mümessili ile görüşülerek ziraat mevsimi geçmeden bunların yurtlarına dönmelerinin sağlanması uygun olacaktır²⁴. İade için gerekli tahsisatın biran önce ödenmesi gerektiği aksi takdirde zaman geçirmenin Yunanistan lehine olduğunun da altı çizilmektedir²⁵.*

Yaşanan gelişmeler karşısında basında sessiz kalmamış ve işgal bölgelerinden göç etmekte olan halkı vazgeçirmek için göçlerin sakıncalarını dile getiren yazılar yayınlanmıştır. Dönem itibarıyla nüfus ekseriyetini korumanın önemine dikkat çekilmiştir. Nitekim *Alemdar* gazetesinde yayınlanan "En Mühim Vazife" başlıklı köşe yazısında, *Türkler'in ne zaman yabancı istilasına maruz kalsalar, büyük maddî menfaatlerini bile feda ederek, dar ve sınırlı şartlar altında dahi olsa yine anavatana göç ettiklerinden bahsedilmektedir. Devamında, bu göçler sonucu yüz yüze sene öncesinde gerek Asya gerek Avrupa'da hâkimiyetimiz altında olan yerlerde Müslüman anasının hemen hemen çoğunluğu teşkil edecek bir oranda bulunurken göçler sonucu önemsiz kaldığına vurgu yapılmıştır. Memleketin her tarafında Bosna'dan, Girit'den, Mora'dan, Sırbistan ve Bulgaristan'dan, Makedonya ve Trakya'dan, Kafkasya'dan nihayetinde de işgal altındaki İzmir'den göç etmiş binlerce dindaşımız olduğuna dikkat çekilmiş, yabancı işgal ve hâkimiyeti altında olmanın çok acı ve feci olduğu, bunları yaşayanların matemine kalpten iştirak eylemekle beraber böyle bir hicrete asla taraftar olmadıkları belirtilmiştir. Yazının devamında bunun nedenleri de açıklanmaktadır: "Tarih acı acı göstermiştir ki varlığını koruyan milletler baskı altında asırlarca yaşasalar bile milli mevcudiyetlerini muhafaza eder-*

23 S. Esin Dayı, *Erzurum Kongresi ve Evliye-i Selâse Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997, s.46-47.

24 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu:272..0.0.12 ,Yer No: 38.27..5., (Bundan sonra BCA olarak gösterilecektir.)

25 *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, Kutu No:198, Gömlek No: 64.,(Bundan böyle söz konusu arşiv belgelerine atıf yapılırken ATASE şeklinde gösterilecektir.)

Gazi

Akademik
Bakış

77

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

ler ve bir gün boyunduruktan kurtulmak ümidini kaybetmezler. İkinci olarak memleketlerinde diğer anasıra karşı dengeyi muhafaza ederek asırlardan beri sahip oldukları yurtlarında geniş kitle halinde kaldıkları takdirde herhangi bir haksızlığa maruz kalırlarsa başarıyla karşı koyma ihtimalleri artar. 100 kişilik bir topluluğa karşı takip edilen siyasetle 100.000 kişiye karşı takip edilen siyaset arasında fark vardır. Bunun için Trakya ve İzmir'de Müslüman nüfusun muhafazası farzdır"²⁶.

Akşam gazetesinde yer alan "Ölmek Var, Göçmek Yok Zira Göçseniz de Öleceksiniz!" başlıklı yazıda da millet kavramı ve göçlerin sonuçları ele alınmıştır. Yazıda; Asya'da ve Avrupa'da kaybedilen savaşlar sonucu birçok toprağımızın şehir, eyalet ve kıta halinde elimizden gittiği hatırlatılarak, ordumuz nereden çıktığı arkasından muhacir kervanlarının doğrudan payitahta ve "devlete" sığındıkları belirtildikten sonra, "bugün devlet manasından sonra bir başka kelimenin daha manasını öğrendik oda millet" dir. Mal millidir. Devlet çıkıp gitse bile mal sahibi orada oturuyor demektir. Devletin mağlubiyeti toprağın milliyetini yok edemeyecektir"denmiştir. Örnek olarak Cihan Harbi'nden sonra esir milletlerin müstakil olarak pekçok devlet kurmaları verilmiştir ve eğer bu milletler vaktiyle devletlerinin arkasından hicret etselerdi bu durumda olamayacakları, bugün İstanbul'daki devlet de eski kudretini muhafaza etmediği için Üsküplü Türkle İstanbullu Türk arasında pek az fark olduğu bunun için muhaceratin çözüm olmadığı vurgulanmıştır. Yine bugün şehri terk eden bir Müslümanın, kalesini terk eden bir asker gibi hıyanet etmiş sayılabileceği, özellikle bu harbden sonra Osmanlı topraklarının her köşesinde nüfus oranları hayatı vaziyette iken hiç bir Türk'ün yerini yurdunu terk edemeyeceği üzerinde durulmuştur. Bırakılan ahali ile beraber muallimler, kâtipler ve bütün güzide sınıfın beraber kalması önerilmektedir. Yabancı baskısıyla mücadele etmenin mümkün olduğunu bunu İstanbul'un fethinden beri İstanbul'da çalışan Rum ve Rumeli'deki Bulgarların isbat ettiği anlatılmaktadır. Eğer Türk dediğimiz Trakya'nın bir senelik hicretten sonra Türk ahalisinden ayrılırsa bütün bugünkü haksız davaların kendi kendine hak kazanmış olacağına dikkat çekilmiştir. Bugün bir hicrete lüzum varsa bunun ters bir hicret olması gerektiği, Edirneli'nin İstanbul'a gelmemesi ve İstanbul'da bulunan Edirne'nin şehrine dönmesi gerektiği savunulmuştur. Baskı ve yok edilmekten korkan Anadolu'ya sığınmak isteyen halka da şu cümlelerle seslenilmektedir: "Burada sizi her baskıdan daha müthiş olan bir kara sefalet bekliyor. Eğer muhakkak meskeninizden çıkarsanız kasabanızın mezarlığı başında intihar ediniz bu uzun yolculuğa katlanıp sonunda kimsesiz kabristanlara atılmanızdan daha hayırlıdır."

Yine yazıda kurulan men-i ilhak cemiyetlerine atıfta bulunularak, men-i muhacerat cemiyetleri kurulması da önerilmiştir. Yazının son kısmında ise şu cümleler dikkati çekmektedir: "Ecdadımız ölmek var dönmek yok! diye üç kıtada hükümran oldular. Bu sözü bugün başka bir düstur takip ediyor: Ölmek var göçmek yok! Cedlerimizin kabirleri ve türbeleri olan her yer bizimdir. Onlar fethettiler biz muhafaza edeceğiz"²⁷.

²⁶ Alemdar, 29.07.1920, s.1.

²⁷ Akşam, 02.09.1920, s.1.

Basının değerlendirilmelerine genel olarak bakıldığında, eski dönemlerden itibaren toprak kayıplarıyla başlayan göçler her açıdan bir hata olarak görülmektedir. Bu değerlendirme yıllar içerisinde yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yeni anlayışların bir sonucudur. Siyasî açıdan milliyet esasının ön planda olduğu bir dönemde aynı hatanın tekrarlanmaması için halka çağrıda bulunulmuştur.

b) İaşe ve Mesken Sıkıntısı:

I. Dünya Savaşı içinde ziraatin geçirdiği buhran, Mütareke Döneminde devam etmiş ve hatta şiddetlenmiştir. Harpten evvel 66 milyon dekarlık olan hububat ziraati, harbin sonunda 35 milyon dekara düşmüş, memleket açlık tehlikesine maruz kalmıştı²⁸. Ülke bu durumdayken yeni göçlerin gerçekleşmesi halkın toprağını ve işini gücünü terk etmesi iktisadî vaziyeti daha da kötüleştirecekti. Göçler sonucu üretici durumda bulunan insanlar tüketici durumuna geçmiş olacaktı. Üretim daha da azalacak tüketim ise artacaktı. Sonuçta göçler hem ülkenin iktisadî vaziyetini olumsuz yönde etkiliyecek hem de göç edenlere yardım konusunda sıkıntıların yaşanmasına neden olacaktı. Bu şartlarda açlık ve hastalıktan pek çok muhacirin hayatını kaybetmesi kaçınılmaz bir sondu. Osmanlı Devleti hem iktisadî vaziyeti korumak hem de göç eden ahalinin perişanlığına engel olmak için ahalinin göç etmesini önlemeye çalışmıştır.

Mütarekeden birkaç ay sonra Dobruca ve Makedonya havalisinden sayıları 15.000'i bulan Müslüman ahali Osmanlı topraklarına göç etmek üzere Köstence ve civarına gelmiştir. Bu göç talebi karşısında yapılan yazışmalar Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirecek göçlere karşı sergileyeceği tutum hakkında bilgi vermektedir. Muhacirin Müdüriyeti'nden Sadarete gönderilen yazıda *Osmanlı topraklarına gelmek isteyen müslim ve gayr-i müslim muhacirlerin hükümetten malumat ve izin almaksızın ülkeye girişlerine izin verilmemesini istemektedir. Zira harp esnasında nakil ve tehcir olunan Rum ve Ermenilerin eski yerlerine iade ve iskânlarına çalışıldığı ayrıca memlekette mesken buhranının mevcut olduğu belirtilmektedir. Bu şartlar altında bu kişilerin ülkeye girmeleri durumunda sefaletlerine engel olunamayacağı, iskân edilemeyerek açlıkla kalacakları* ifade edilmiştir²⁹.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiye Dairesi'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda da batıda Yunanlılardan doğuda Ermenilerden kaçan evini, eşyalarını terk ederek göç eden Müslüman ahalinin kaybolup gideceği konusunda endişelere yer verilmiştir. Bir taraftan hükümetin muhacirlerin durumunun iyileş-

28 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.160.

29 BCA, Fon Kodu:272..0.0.14, Yer No:75.20..3.; ATASE, Kutu No: 100, Gömlek No:70.; Benzer bir uygulamada Balkan savaşları sonrasındaki muhacir akını esnasında gerçekleştirilmiştir. Savaş olmayan yerlerden gelmek isteyen muhacirlerin kabülleri geçici olarak durdurulmuş ve perişan durumda olan diğer muhacirlerin yerleştirilmesine öncelik verilmiştir. Tuncay Bilecen, 'Balkan Harbi Yılları Rum Yerleşimlerine Muhacir İskâni', *Toplumsal Tarih*, Sayı 156, Tarih Vakfı Yayını, Aralık 2006, s.34.

tilmesi için çalışması diğer taraftan da siyasî teşebbüslerde bulunularak bu duruma son verilmesi istenmiştir³⁰.

Vakit gazetesinin 12 Eylül 1919 tarihli nüshasında muhacirlerin durumuyla ilgili yayınlanan haber bu endişelerin yersiz olmadığını göstermektedir. Haberde Aydın ve civarından 70.000'i aşkın Müslüman ahalinin Nazilli, Denizli, Dinar, Yenipazar ve Çine'ye göç ettiği ancak bunlardan 10.000 kadarının açlık ve hastalıktan vefat ettiği bilgisi yer almaktadır³¹. Balıkesir Polis Müdüriyeti raporunda ise; İzmir taraflarından göç eden muhacirlerin sefil ve perişan bir halde oldukları gibi iskâna kâfi bina bulunmadığı için cami, medrese ve istasyon meydanlarında açıkta kaldıkları yazmaktadır³². Hayatlarını muhafaza etmek için göç eden ahali bu defa açlık ve açıkta kalmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Ülke genelinde iktisadî vaziyet iyi durumda olmadığı için göçlerin yapıldığı merkezlerde yerli halk da zor durumda kalmaktaydı. I. Dünya Harbi'nde Doğu vilâyetleri Rus istilasına uğramış ve bölgeden göç eden bir milyona yakın ahali, yollarda büyük zaiyat vererek Batıya sığınmıştı³³. Doğal olarak bu bölgede ziraat ciddi anlamda kayba uğramıştı.

Erzurum'dan Kazım Karabekir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni mezaliminden kaçıp kurtulmak amacıyla Osmanlı hudutlarına yığılan Kafkasyalı Müslümanların daha fazla kayıp ve sefaletlerine meydan verilmemek için mecburen hudut dâhiline kabul edildiği bildirilmiştir. Bu konuda yaşanan sorun ise muhacirlerin önceden beri geldikleri Erzurum'da kıtlık baş göstermiş olmasıdır. İaşe maddeleri halka bile yetmeyecek durumdadır. Bu durumda hem yerli halkın hem de gelen muhacirlerin ileride perişanlık ve sefalete düşecekleri öngörülmektedir. Kazım Karabekir Paşa bundan dolayı gelen ve gelmekte olan muhacirlerin iaşe maddesi daha bol olan Elazığ vilâyetine gönderilmelerini teklif etmektedir³⁴. Güneybatı-Kafkas Müslüman Milli Komitesi Merkezine göre Kars'ın Müslüman ahalisinden zengin olanlar, Azerbaycan ile (İngiliz idaresindeki) Batum tarafına göçüyorlardı. Buna karşın yoksul, aç ve çaresizler ise Erzurum'a sığınıyorlardı³⁵.

Aydın ve çevresinde de halkın perişan bir vaziyette göçünün ardından hasat mevsimi gelince memleketin en büyük ticaretini teşkil eden incir mahsulü toplanamamıştır. Bu durum gazetelerin üzerinde durduğu ahalinin göç

30 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1919-1920)*, C.III., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1997, s.52. (Bundan sonra *Anadolu'da Ermeni Mezalimi* olarak gösterilecektir.)

31 *Vakit*, 12.10.1919, s.1

32 BOA, DH.EUM.AYŞ., Dosya No:14, Gömlek No: 120.

33 Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.131.

34 *Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Cilt III, s.15-16.

35 M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970, s.79.

ederek iktisadî ve ziraî menfaatlerini nasıl feda ettiklerine dair iyi bir örnek teşkil etmektedir. *Akşam* gazetesinin haberine göre; sulh kıtaâtı himayesinde mahsulâtın toplanması için amele istihdam edilmiştir. Mahsulâtın yarısı çalışan amele arasında taksim edilmiş, kalanı resmi makamların nezaretinde satılmış ve bu satıştan elde edilen meblağ Yunan Komiserliği'ne teslim edilmiştir. Yarım milyon Osmanlı lirası kıymetinde incir İzmir'e naklolarak oradan Avrupa'ya ihraç edilmiştir³⁶.

Marmara bölgesinde ise halkın bazı yerlerde işgal hadisesi gerçekleşmeden panikle toprağını terk ettiği iddia edilmektedir. Konuya iktisadi açıdan bir yaklaşım getiren *İleri* gazetesinin haberine göre Anadolu ahalsinin lüzum olmadığı halde işlerini güçlerini bırakıp başka yerlere göç etmeleri hem kendileri hem de memleketin iktisadî vaziyeti itibariyle elimdir. Bu durumu dikkate alan hükümetin göçü engellemek için Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'ne gereken emri verdiği belirtilmiştir³⁷.

Alemdar gazetesinde de gerçekleşen göçlerle ilgili benzer eleştirilerin yer aldığı yazıda; eski dönemlerde yapılan göçlerle ilgili yabancı istilasına uğrayan bir memleketin Müslüman ahalsinin mühim bir kısmının Osmanlı hâkimiyetinde kalmayı fakat daha az mesut ve daha az müsterih yaşamayı İslâmiyet sayarak parça parça muhacerete koştukları belirtilmiştir. Müslüman muhacirlerinin göç ederken geride bıraktıkları milyonlara ulaşan iktisadî ve ziraî menfaatlerini feda ederek gündün güne mahvoldukları ve bu durumun hiçte hesaba katılmadığı vurgulanmıştır.

Muhaceratın Müslümanlar üzerinde açtığı iktisadî yaranın telafisi hiç bir zaman hiç bir yerde imkân olmadığı, pek azının müstesna olması haricinde muhacir ailelerinin eski refah ve saadetlerine hiç bir zaman ulaşamadıklarına dikkat çekilmektedir. Yazının sonunda ise dinî ve içtimaî mahzurların üzerinde durulmuştur. Buna göre, işgale uğrayan memleketlerde birer İslâmi cemaat teşkil edilerek burada Müslümanların siyasî, idarî, içtimaî, ziraî, iktisadî, dinî ve bütün hukuki haklarını hükümetle daima temasda bulunarak müdafaa ve muhafaza edilmesi gerekirdi³⁸.

Sadece işgal bölgelerinde değil Yunanlılardan kurtarılan yerlerde de göç tehlikesi mevcuttu. Bu tür göçlerin nedeni Yunanlıların işgal ettikleri bölgelerde yaptıkları tahribattı. Evleri yakılıp yıkılan insanlar başka yerlere göç etmekte idi. Bu konuyla ilgili Muhacirin-i Müslimiye Muavenet Komisyonu'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Yunanlılardan kurtarılan Kocaeli yarımadasından İstanbul'a göç edecek muhacirlere mani olunması için gereken tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu isteğin nedeni ise muhacerat karşısında

³⁶ *Akşam*, 18. 10. 1919. s.5.

³⁷ *İleri*, 07.07.1920., s.1.

³⁸ *Alemdar*, 04. 08. 1920, s.1.

Göç

Akademik
Bakış

81

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin müşkül vaziyette kalacağı ve bunun sonucunda ahalinin de sefaletle düşecek olmasıdır. Bunun için felaketzedelerin hayatlarını muhafaza ile men-i muhaceratları talep edilmiştir³⁹.

İleri gazetesinde savaşın ilerleyen günlerinde “*İki Günde Biz Onlara Bakalım*” başlıklı yazıda Feridun Fikri, konuya farklı bir yaklaşım getirerek, Yunan işgali altındaki Müslümanların, mümkünse hepsinin İstanbul'a getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bundan başka bir çare yoktur. Yazıda vurgulanan kısım ‘*asırlardan beri İstanbul'un hazinesini dolduran her türlü keyif ve emellerimizi temin eden bu kahraman insanların felaket dakikalarında yardımlarına koşalım yoksa kıyamete kadar bu lekenin altından kalkamayız*’ ifadesidir. Tarihte örneklerinin yaşandığı ve bu Türklerin Yunan işgali altında bırakılırsa tamamıyla imha olunacağı tehlikesine değinilmiştir. İstanbul gibi büyük bir şehir de onlara da bir lokma ekme bulunacağı ve hükümetten bunları kurtarmak için mümkün olan bütün tedbirlerin vakit kaybetmeden alınması istenilmiştir. Yazı “*Altı asırdır onlar bizi besledi... İki günde burası onlara baksın*” sözüyle sonlandırılmıştır⁴⁰.

Savaşın sonlarına doğru Yunan istilası yüzünden bütün malını mülkünü terk ederek yalnız canlarını kurtararak İstanbul'a sığınan Anadolu ve Trakya muhacirlerinin maruz kaldıkları hasarâtı tesbit için *Facia Komisyonu* kurulmuştur. Muhacirlere dağıtılan beyannamelerden 4.000 kadarı Muhacirin Müdüriyetine teslim edilmiştir. Buna göre zaiyat ve hasarâtın miktarı 7-8 milyon liraya ulaşmaktadır. Daha bu konuda mesainin büyük kısmı tamamlanmamış olduğundan hakikî miktarın çok daha yüksek olacağı tahmin edilmektedir⁴¹. Muhacirin Müdüriyeti tarafından kurulan *Tetkik-i Hasarât Komisyonu* ise işgal bölgelerinde yerli halkın ve muhacirlerin zarar ve ziyanlarını tesbit etmeye çalışmıştır. Trakya hariç eldeki mevcut bilgilere nazaran işgal bölgelerinde zarar 500 milyona ulaşmıştır. İzmir, Aydın ve Bergama havalisinde meydana gelen maddi zarar 225 milyondur. Genel zararı tamamıyla göstermiş olmamakla beraber mühim bir rakam teşkil etmektedir⁴².

d) Savunma Amaçlı

Milli Mücadele halka dayandırılmış, çekirdek daima halk olmuştur. Mali imkânlar halktan sağlandığı gibi, asker kaynağını yine halk teşkil etmiştir⁴³. Zîra mütareke hükümlerince ordularımız terhis edilmiş, iç güvenliği sağlayacak kadar asker bırakılmıştır. Bundan dolayı işgaller başladığında halk topraklarını savunmak için Kuva-yı Milliye birliklerini teşkil etmiştir. Kuva-yı Milliye halktan oluştuğu gibi ihtiyaçlarını da halktan karşılamakta idi. Bütün bunlar göz

39 *BCA*, Fon No:272..0.0. 12 , Yer No:39.33..2.

40 *İleri*, 27. 05. 1921, s.3.

41 *İleri*, 02.01.1922.

42 *Akşam*, 26.04. 1922.

43 Selahattin Döğüş, ‘Mustafa Kemal’in Samsun’a Çıktığı 19 Mayıs 1919’da Türkiye’nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 50, Cilt XVII, Temmuz 2001, s.329.

Görüş

Akademik
Bakış

82

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

önüne alındığında halkın göç etmesinin savunma açısından da olumsuzluklar yaratacağı aşikârdır.

15 Mayıs 1919 İzmir'in işgalini protesto etmek için Denizli'de toplanan halka hitap eden, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Denizli halkını yaklaşan bu tehlike karşısında mücadeleye davet etmiştir. İşgale karşı kayıtsız kalmanın düşünülemez olduğunu ve vatanın hiçbir zaman savunmasız bırakılamayacağını vurgulayarak, aynı zamanda Millî Mücadele'nin ilk "kutsal savaş (cihat)" fetvasını da ilân etmiştir. 18 Mayıs 1919 tarihinde Denizli'den İstanbul'daki itilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgrafta "Yunan askerleri İzmir'i terk etmedikleri takdirde Denizli halkının İzmir'i müdafaya hazır olduğu" önemle belirtilmiştir. Yunan ilerleyişinin devam etmesi üzerine Müftü Ahmet Hulusi Efendi 1 Haziran 1919 tarihinde Delikliçınar meydanında düzenlenen mitingde Denizli halkını göç etmemeye, korkmamaya, gönüllü yazılmaya devam etmeye çağırmıştır⁴⁴.

Zîra Onbeşinci Kolordu Kumandanı olarak Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelişinin hemen ertesi günü (4 Mayıs 1919), Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Erzurum Şubesi idarecileriyle görüşerek, onlara, askeri birliklerin kesinlikle Erzurum'u terk etmeyeceklerini, herhangi bir saldırı karşısında, halkın da başka yere göç etmeyerek askeri birliklere yardım etmesini istemişti⁴⁵.

Ordunun ateşkes hükümlerince çekildiği Elviye-i Selâse'de halka benzer bir çağrı yapılmıştır. Bölgede 3 Kasım 1918'de kurulan Aras Türk Hükümeti'nin Harbiye Nâzırı Cihângirzâde İbrahim Bey, Ermeni hududu yakınında oturan Türk-İslâm köylülerin büyük bir endişeye kapılıp, oraları terk ederek göçe başladıklarını görünce, vatanı müdafaa etmenin zaruretini köylülere izah edip, onların göç etmelerini kesinlikle önlemiştir. Bu arada, Ermenilerin paraları ile Türk-İslâm ahali arasında fesat yayıp, mücadelenin gereksiz olduğu yolunda propaganda yapan mollaların faaliyetleri de engellenmiştir⁴⁶.

Onbeşinci Kolordu Kumandanlığı'nın 27 Ağustos 1919 tarihli tezkiresinde hudut haricindeki Müslümanlar arasında genel bir galeyana hâsıl olduğu göç etmekten ve öteye beriye ilticadan vazgeçtikleri ifade edilmektedir. Ahalinin Ermenilerle mücadele suretiyle hayat ve namuslarını muhafazaya azmettikleri hatta önceden göç eden Müslümanlardan bazılarının dahi memleketlerine döndükleri Müslümanlar ile Ermeniler arasında İğdır, Kağızman, Sarıkamış ve Merdenik taraflarında çarpışmalar olduğu belirtilmiştir⁴⁷. 1920 yılının Haziran ayında Kafkasya Müslümanlarından hududumuz dâhiline göç etmek isteyen

44 Tahir Kodal, 'Millî Mücadele'de Denizli ve Önemi', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt XIV, Kasım 1998, s. 1038.

45 Bayram Sakallı, *a.g.e.*, s.166-167.

46 A. Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, s. 54, 55.

47 *Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, C.III, s.50-51.

Gazi

Akademik
Bakış

83

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

ahaliye de bu doğrultuda tavsiyelerde bulunulmuştur. Göç etmek isteyen halka memleketlerini müdafaa etmeleri askerî makamlarca tebliğ edilmiştir⁴⁸.

2- Göçleri Önlemeye Yönelik Teşebbüsler ve Sonuçları (Men-i Muhacerat ve İade-i Muhacirin Heyetleri)

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın ardından Elviye-i Selâse'den ordumuzun çekilmesiyle birlikte Ermeni katliamlarına maruz kalan halk Osmanlı sınırına doğru göç etmeye başlamıştır. Katliama maruz kalan Nahcivan ve İğdır civarındaki köylerin ahalisinden bazılarının ifadelerinden; İngilizlerin Kars'a girmesiyle beraber barış imzalandığı ve isteyenlerin köylerine dönebilecekleri İngilizler tarafından ilân edildiği halde dönmek için yola çıkan birçok kişinin, Ermeniler tarafından yollarda katledildiği anlaşılmaktadır⁴⁹.

İngilizlerin, Kars'tan çekilerek idareyi Ermenilere bırakmaları ve bu tarihten itibaren Ermenilerin başlattıkları korkunç katliamlar; halkın, Kars ve havalisinden hatta Erzurum'dan da daha batıya göç etmesine sebep olmuştu.

III. Fırka Kumandanı Halid Bey, hakkında tutuklanıp, İstanbul'a gönderilmesi için emir çıkarılmış olan Cenûb-i Garb-î Kafkasya Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'i Tortum'a götürerek; onu, halkın göçüne engel olması için Oltu'ya göndermişti. Ermenilerin ve Gürcülerin, Ardahan, Göle, Oltu üzerine yürümesi ile halk paniğe kapılmıştı. İlk göç kafilesine, Tuzla köprüsünde yetişen Fahreddin Bey, onlara göç etmenin faydasız olduğunu ve hatta cesaret verici sözler söylemesine rağmen, Ermeni katliamından korkan halk, göçte direnmiştir. Tuzla ile Kosor arasındaki mesafenin insan kitleleri ile dolması, Fahreddin Bey'i endişelendirmişti⁵⁰.

Kağızman, Kars ve civarında Ermenilerin katliamına uğrayan Müslümanlar çıplak, aç ve bir kısmı da yaralı bir şekilde Osmanlı sınırına iltica etmişlerdir. Fakat bunların dâhile geçmesine müsaade edilmemiştir. Bunun üzerine sınırımıza iltica eden Kağızman ahalisi namına Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta dâhile gidilmesine müsaade edilmesi istenmiştir⁵¹. Mültecilerin dâhile sevk edilmemesinin nedeni büyük ihtimalle bunun daha fazla göçe neden olacağı endişesidir.

Elviye-i Selâse ateşkes hükümlerince sınırlarımız dışında kaldığından bu bölgede göçü önleme konusunda kurulan bölgesel hükümetin ve askeri birliklerin çabaları ön plana çıkmıştır. Elviye-i Selâse'den gerçekleşen göçler 28 Eylül 1920'de Türk Ordusu'nun harekete geçmesinin sonucunda Ermenilerle Gümrü Andlaşmasının imzalanması üzerine son bulmuştur.

48 ATASE, Kutu No: 749, Gömlek No:156.

49 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi(1920-1922), C.IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1998, s.108.

50 S. Esin Dayı, *Üç Sancak*, s.254.

51 *Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, C.III, s.47.

Göç

Batı Anadolu'da ise İzmir'in işgalinde Yunanlıların yaptıklarını görenler ve çevre yerlerde oturup Yunan mezalimini duyanlar, işgalden hemen sonra 16 Mayıs 1919 gibi daha çok erken zamanda göçe başladılar⁵². Daha önceki savaşlarda oluşturulmuş modeller, Yunanlılar tarafından Anadolu'da yeniden uygulamaya kondu. Gerek 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda, gerek Balkan Savaşlarında, yerli hristiyan halk arasından oluşturulan silahlı çeteler, yerli Müslümanları dehşet saçıp onları kıyımdan geçirmişti. Böylece erişilmek istenen amaç, Müslümanları göç edip kaçmaya zorlamaktı⁵³.

İzmir'in işgalinin İzmir şehri ile sınırlı kalmayıp çevreye yayılma istidadi göstermesi ve katliama dönüşmesi üzerine Harbiye Nezareti 16 Mayıs'ta bölgedeki bütün birliklere bir genelge yayınlayarak Yunan asker ihracı karşısında birliklerin mevkilerini terk etmeyerek yerlerinde kalmalarını istedi. Aynı şekilde 19 ve 20 Mayıs tarihlerinde Şevket Turgut Paşa İzmir işgali üzerine alalacele Tekirdağ'dan Bandırma'ya nakledilen 14. Kolordu ve İzmir'de bulunan 17. Kolordu ile yine bölgede bulunan 57. Fırkaya gönderdiği genelge ile aynı mahiyette isteklerde bulunduğu gibi şayet çekilmek zorunda kalınırsa askerlik şubelerinin yerinde kalması, muhacerete fırsat verilmemesi bunun için işgal edilen yerlerde en azından idarenin terk edilmemesinin sağlanmasını istedi⁵⁴. İşgal bölgelerinde mülki ve askeri idarenin yerinde kalması halka güven verilerek göçlerine mani olmak açısından önem taşımaktaydı.

İleri gazetesinin haberine göre; işgal olunan yerlerde muhacerat tehlikesi baş göstermesi üzerine bunun önüne geçebilmek için mahalli hükümetlerden Dâhiliye Nezareti'ne birçok telgraf gönderilmiştir⁵⁵.

Osmanlı Sadareti'nin 25 Mayıs 1919 tarihli tamiminde; göçün perişanlığa sebebiyet vereceğinin ve göç edilecek bir yerin kalmadığının da her tarafta neşredilmesi isteniyordu. Bergama Ahz-ı Asker Şubesi'nce de halkın teskin ettirilerek göçe engel olunması, böyle zamanlarda sükûnetin muhafaza edilmesinin hayati derecede önemli olduğu ifade ediliyordu. Son olarak da, göç edilemeyeceği, bunu sağlamanın da herkes için en büyük bir vazife olduğu yazılıyordu⁵⁶.

Askeri ve mahalli yetkililerin bu vazifeyi yerine getirmek için çaba sarf ettikleri ancak bu çabaların sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Zîra bir ay sonra Balıkesir Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta Bergama havalisinden hicret eden muhacirlerin mahallerine iadeleri için teşebbüsle bulunulmuş ise de hiçbirinin dönmeye talip olmadıkları bildirilmektedir. Bergama'da Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen katliamların artık muhacirini

52 Emine Pancar, *a.g.m.*, s.57.

53 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1998, s.297.

54 Adnan Sofuoğlu, 'İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Milli Direniş', *Atatürk Yolu Dergisi*, S 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 138.

55 *İleri*, 09.06.1919, s.2.

56 Erol Kaya, *a.g.e.*, s.187.

Gazi

Akademik
Bakış

85

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

mahallerine iade için imkân bırakmadığı ve muhacirlerin sefalet ve perişanlıkları üzerine iskân ve iaşelerine müsaade edilmesi istenmektedir⁵⁷. Mayıs ayının sonunda Bandırma'dan Harbiye Nezaretine gelen telgrafta ise Burhaniye'de mahalli hükümet ile beraber Burhaniye Ahz-ı Asker Şubesi'nin bütün gayretlerine rağmen halkın göç etmekte olduğu bildirilmiştir⁵⁸.

Bölgeden gönderilen telgraflarda göçe engel olunamadığı bildirilmiş olmasına karşın 11 Haziran 1919 tarihli *İleri* gazetesinin haberine göre -belki de kamuoyunu bu konuda yönlendirmek amacıyla- Yunanlılar tarafından işgal edilen mahallerde başlamış olan göç kısmen durdurulmuştur. Bilhassa Ödemiş gibi Yunanlıların saldırılarına uğramış kasabalarda göçe hazırlananlar derhal teşkil edilmiş olan ikaz heyetlerinin uyarıları neticesi olarak göçten kesinlikle vazgeçerek yurdlarında kalmayı kabul etmişlerdir. Haberin devamında çeşitli yerlerde bu suretle teşkil olunan ikaz heyetlerinin göçe mani olmak için büyük mesai sarf ettiği yer almaktadır⁵⁹.

Göçe mani olmak için atılan bir sonraki adım *Men-i Muhacerat Heyeti*'nin kurulması olmuştur. Muhacirin Müdüriyeti müfettişlerinden Refet ve Seyfi Beyler İzmir ve Balıkesir taraflarından göç etmek isteyen halkın muhaceratına mani olmak, nasihatlarla bulunmak ve göç etmiş olanları da memleketlerine iade etmek vazifesiyle Haydar Paşa'dan trenle Afyon Karahisar yoluyla hareket etmişlerdir⁶⁰. Fakat Refet ve Seyfi Beylerin bölgedeki incelemelerinden sonra gönderdikleri raporda muhacirlerin Yunanlıların yaptıkları mezalim ve vahşet nedeniyle memleketlerine dönmeye razı olmadıkları bildirilmektedir. Buna karşın aynı tarihlerde başka bir heyet daha Anadolu'ya gönderilmiştir. Muhacirin Genel Müdürlüğü'nce kurulan iskân heyeti İzmir vilâyetinden Balıkesir havalisine hicret eden muhacirlerin iskân, iaşesi ve memleketlerine iadesi için Dâhiliye Nezaretî'nin karar ve onayı ile vapurla Bandırma'ya doğru hareket etmiştir⁶¹.

Tasvir-i Efkâr gazetesinin verdiği bilgiye göre, Yunanlıların işgal ettikleri saha dâhilinde askeri kuvvetlerin İngiliz kumadası altına girmesi üzerine sükûn ve asayiş tesis etmiş ve Yunanlıların eski tecavüzleri durdurulmuştur. İzmir'den gelen malumata göre islâmların hukuku muhafaza edilmek de bulunduğu Dâhiliye Nezaretî işgal esnasında iltica eden mültecilerin yavaş yavaş iadelelerini emretmiştir. Hatta Balıkesir'de muhacirlerin iade muamelesi başlamış ve Dâhiliye Nezaretine gelen bir telgrafnamede bölgedeki muhacirlerin sayısının 16 bine ulaştığı ve bunların parça parça iade edilmeye başlandığı ve şimdikiye kadar 200 hanede bin kadar nüfusun iade edildiği bildirilmiştir. Denizli havalisine iltica eden muhacirlerin de bir taraftan iadeleri diğer taraftan kalacakların

57 BOA, DH.ŞFR., Dosya No: 635, Gömlek No:39.

58 ATASE, Kutu No:109, Gömlek No:33.

59 *İleri*, 11.06.1919., s.2.

60 *Alemdar*, 16.06.1919, s.2.; *İleri*, 16. 06.1919, s.2.

61 *Tasvir-i Efkâr*, 09.07.1919, s.1.

iskân ve işçileri için Afyon Karahisar da bulunan muhacirin heyetinin Denizli havalisine gitmesi düşünülmektedir⁶².

Dâhiliye Nezareti'nden Karahisar Mutasarrıflığı'na çekilen telgraftan, orada bulunan İngiliz mümessilinin İzmir mültecilerini parasız memleketlerine nakletmek, iskân ve işçelerini temin eylemek hususunda hükümete yardım vaadinde bulunduğu anlaşılmaktadır. İadelerinin mümkün olduğu anlaşılan mültecilerin trenle bedava iade edilmesi bildirilmiştir⁶³.

Göç eden ahalinin yerlerine iadelerinin bölgelerdeki mahalli idarenin tekrar tesisi için de gerekli görüldüğü yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti'nin Aydın'a gönderdiği telgrafta, Aydın'da hükümetin tesisinin gerektiği, bunun için de çeşitli yerlere göç eden ahalinin yerlerine iadeleri için Muhacirin İdaresi'nin müfettişler göndereceği haber verilmektedir. Bu müfettişler ilk iş olarak muhacirlerin nerelerde bulduklarını ve kaç haneden ibaret olduklarını tahkik edeceklerdir. Bunun için memurların da toplanıp hazırlanması istenmektedir⁶⁴.

Karahisar Mutasarrıflığı'ndan İngilizlerin İzmir mültecilerini yerlerine iadeleri için yardım edecekleri bildirilmiş olmakla birlikte, Aydın Valisi'nin Albay Henderson'la yaptığı görüşmede İngilizlerin farklı bir tutum sergilediği görülmüştür. Aydın Valisi Ahmet İzzet'in Albay Henderson'la yaptığı görüşme hakkında 16 Ağustos 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Albay Henderson'un birkaç güne kadar Aydın'da tarafsız bölge tesisi ve hükümet-i mülkiyenin iadesi halinde mültecilerin memleketlerine dönüp dönmeyeceklerini sorduğunu belirtmektedir. Kendisinin mültecilerin esasen yurtlarını evlerini terk eylemelerinin ırz ve canlarını muhafaza zaruretinden doğduğunu evlerinin ve yurtlarının emniyete alındığı takdirde dönmeye tereddüt etmeyecekleri görüşünde bulunduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Henderson "*Siz öyle zannediyorsunuz fakat bu zavallı mültecileri yoldan çıkaran ve baskı altında bulduranlar vardır. Onları ötede beride kurtarmak için hükümetiniz ne yapacaktır*" soruştur. Vali öyle bir tesirin olduğu varsayılsa dahi herkesin kendi şahsi menfaatini gözetmek mecburiyetinde olduğu, muhitte emniyet tesis edilinceye değin tesirâtın olamayacağı ve ahalinin hükümetçe işleri güçleri başına dönmeye ikna edilemeyeceği cevabını vermiştir. Yapılan görüşmede Henderson ile tarafsız mıntıka tesisi ve ardından hükümet-i mülkiyenin iadesi hususunda mutabakata varıldığı bildirilmektedir.

62 *Tasvir-i Effkâr*, 31.08. 1919. s. 2.

63 Aynı zamanda Liva dâhilindeki Aydın mültecilerinin işe ve çeşitli ihtiyaçlarının temini için son zamanlarda 7-8 bin lira verilmiştir. Bunların oralarda işe ve iskânlarındaki müşkilatla ilgili telgrafınız malumdur. Bunlara günlük verilecek erzak miktarı maliye nezaretiyle yapılan görüşmelerle 1 kiloya iblağ olunmuştur. Şu halde muhtaç olanlara bu hesaba göre aylık istihkakları olan 30 kilo zahireyi ve unu teslim edebilirsiniz. BOA, DH. ŞFR., Dosya No:103, Gömlek No:172.

64 BOA, DH. KMS., Dosya No: 52-4, Gömlek No:7.

Göç

Akademik
Bakış

87

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Dâhiliye Nezareti de geçici hat tayini ve emniyet tesis edildiği takdirde herkesin yerlerine döneceği kanaatindedir. Aydın Vilâyeti'ne gönderilen yazıda bununla beraber hükümetçe gereken tedbirlerin alınacağı da bildirilmiştir. Ancak ahalinin dönmesinden sonra yeni bir tecavüz gerçekleşecek olursa o zaman meydana gelecek müşkülât ve mahzurâtın daha büyük olacağına dikkat çekilerek, görüşmeler esnasında katî olarak teminât alınması istenmektedir.

Fakat askerî heyet beyanatının Yunan işgal kuvvetlerinin sözlü teminatına dayandığı, yazılı tafsilât ve teminât alınmadığı Aydın Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda bildirilmiştir⁶⁵.

Eylül ayında da Dâhiliye Nezareti'nden Aydın, Hüdavendigâr, Konya Vilâyetleri'ne, Karesi, Menteşe, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Eskişehir Mutasarrıflıkları'na ve Gönen, Kırkağaç, Akhisar Kaymakamlıkları'na, İzmir ve havalisinden göçe mecbur olan mültecilerin memleketlerine iadeleri hakkında talimatname gönderilmiştir⁶⁶.

Talimatname gereğince; İzmir ve Balıkesir havalisindeki Yunan kuvvetlerinin işgaline, mezalimine uğrayan ve hicrete mecbur olan ahalinin memleketlerine dönmelerinde muhacirin sevk, iskân ve işleri muamelatına nezaret etmek üzere mülkiye ve muhacirin müfettişlerinden 2'şer zat ve Umum Jandarma Kumandanlığı, Harbiye, Maliye ve Sıhhiye Nezaretleri'nden tayin olunacak 2'şer zattan oluşan iki heyet kurulmuştur. Muhacirlerin yerlerine iade edildikten sonra durumlarını iyileştirmek için yapılacak olan çalışmalar da planlanmıştır. Buna göre; muhacirlerin memleketlerine ulaştıklarında yardıma muhtaç olanlarının işe ve iskânına ait konularda mahallerince eşraf ve ihtiyar heyetinden kurulacak olan komisyonlar görev yapacaktır. Memleketlerine dönen ahalinin geçimlerini temin edebilmeleri için 5-10 haneye birer çift ziraî hayvan, ziraî alet edevat ve münasip miktarda tohumluk zahire Ziraat Bankası'nca verilecektir⁶⁷. Bu sayede yaşanan hadiseler ve göç nedeniyle sefaletе düşen halkın durumu iyileştirilmiş olmakla birlikte geri dönmeleri de teşvik edilmiş olunacaktır.

İade heyetlerinin başlarına Mülkiye Müfettişlerinden Süleyman Hikmet ve Fahrettin Beyler görevlendirilmiştir. Muhacirleri İade Komisyonu, muhacirlerin iadesi suretiyle Yunanlıların işgali altında bulunan yerlerde ne suretle hareket edilmesi lâzım geleceğine dair Muhacirin İdaresinde toplantı yapmıştır. Bu konuda Dâhiliye Nezareti'nden de lâzım olan tebligat alınacaktır⁶⁸. Ayrıca heyetin lüzum göstereceği tahsisatin her ihtilame karşı havaleneme ile değil nakden verilmesi için Dâhiliye Nezareti'nce yapılan teşebbüs dikkate alınmıştır⁶⁹.

65 BOA, DH.KMS., Dosya No:54-2, Gömlek No:70.

66 BCA, Fon Kodu: 272..0.0.14 , Yer No: 75.22..2.

67 *Vakit*, 16.09.1919. s.2.

68 *Tasvir-i Efkâr*, 23.09.1919 s. 1.

69 İade-i Muhacirin Heyetinin lüzum göstereceği meblağ mahallî mal sandıklarından bir diğerine yardım suretiyle verilecek ve gerekirse Maliye Nezareti vasıtasıyla da gerekli meblağ gönderilecektir. *Tasvir-i Efkâr*, 26.9.1919, s.1.

Görüş

Akademik
Bakış

88

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

İade-i Muhacirin Heyeti Aydın havalisinde ve Balıkesir’de bulunan muhacirlerin % 50’sini ilk hamlede vatanlarına iade etmeyi başaracaktır. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin haberine göre bazı yerlerde iade çalışmaları başlamıştır. Burhaniye’den 700 nüfus muhacir memleketlerine dönmüşlerdir. Bergama, Menemen, Manisa tarafları muhacirleri de dönmek üzere hazırlıklarda bulunmaktadırlar. Heyetin tahsisatı meselesinde Balıkesir ve İzmir muhacirleri için önce 45.000 lira sonra 55.000 lira meblağa ulaşılmış, Dâhiliye Nezaretinden ayrıca sırf iade işi için de 200.000 liralık tahsisat talep edilmiştir. Bu paranın 50.000 lirası İzmir muhacirlerinin iadesi 150.000 lirası da diğer muhacirlerin iadesine tahsis kılınacaktır⁷⁰. Heyet, 4 Ekim tarihinde İzmir’e doğru hareket etmiştir⁷¹.

Aydın vilâyetinin Müslüman halkının Yunan kuvvetlerinden gördükleri baskı ve tecavüzler neticesinde evlerini terk ederek büyük kitleler halinde işgal bölgesi dışına göç etmeleri, Yunan yöneticilerini uluslararası görüşmelerde zor durumda bırakıyordu. Bunun için Aydın vilâyeti mültecilerinin yerlerine dönmeleri hususuyla Yunan işgal makamları da görünüşte yakından ilgileniyorlardı⁷². *Tasvir-i Efkâr* gazetesi de muhacirleri iade meselesine Yunan hükümetinin muvaffakat ettiğini yazmaktadır⁷³.

Yunanlıların işgal ettiği sahalardan merkez olmak itibarıyla baskının daha az olduğu düşüncesiyle birçok mülteci İzmir’e göç etmiştir. Hükümetin yardımından mahrum kalan bu mülteciler orada bulunan Yunan propagandacısı Drama mutasarrıfı Naibzade Ali Bey tarafından yapılan teşvikler üzerine Yunanlılar tarafından memleketlerine iade edilmeğe başlanmış ve bu suretle bir iki kafilede sevk olunmuştur. İzmir Muhacirin Müdüriyeti bu kıskırtmaların önünü almış ve çevrede asayişin sağlanması üzerine mültecileri memleketlerine iadeye teşebbüs etmiştir⁷⁴.

İzmir Yunan Yüksek Komiserliği Stergiadis, Albay Henderson ve General Milne’ye gönderdiği mektuplarda, Yunan bölgesine dönmek isteyen hiçbir Türk’ün, Yunan ordusuna karşı işlediği bir suçtan ya da genel hukuku ihlalden yargılanamayacağına ilişkin güvence vermiş, Türk mültecilere sağlık hizmetleri ve ücretsiz tarım aletlerinin dağıtımını da dâhil, elden gelen tüm yardımın yapılacağını, kendi aralarından seçebilecekleri sivil korucuların ücretlerinin Yunan Yüksek Komiserliği’nce ödeneceğini bildirmişti. Henderson bu önerileri tatminkâr bularak, Yunan işgal bölgesi dışında kalan bölgelerdeki Türk mültecilere iletmıştır. Yunanlıların iddiasına göre, Aydın Vilâyeti mültecileri Kuva-yı Milliyecilerin baskısı ve ileride Kuva-yı Milliye’nin saldırılarına maruz kalacak bu bölgeye dönmeye hazır değillerdi⁷⁵.

70 *Tasvir-i Efkâr*, 28.09.1919, s. 1.

71 *Tasvir-i Efkâr*, 04.10.1919, s. 1.

72 Erol Kaya, *a.g.e.*, s. 190-191.

73 *Tasvir-i Efkâr*, 28.09.1919, s. 1

74 *Tasvir-i Efkâr*, 15.09.1919, s.2.

75 Kaya, *a.g.e.*, s.191,192.

Gazi

Akademik
Bakış

89

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Yunanlıların halkın Kuva-yı Milliyle nedeniyle yerlerine dönmedikleri iddialarına karşılık İngiliz Generali Henry'nin başkanlığında bulunan bir komisyona sunulan raporlar halkın neden geri dönmediğine açıklık getirmekteydi. 13 Ağustos 1919'da İngiliz Generali Henry'nin başkanlığında bir İngiliz binbaşısı ve iki İngiliz subayı ve mülkiye müfettişi Ali Bey'den kurulu bir komisyon Soma'ya gitmiştir. Halktan Balıkesirliler adına Hulûsi Bey, Somalılar adına Hafız Mehmet Bey, Bergamalılar adına Hasan Bey bu heyetle görüştürülerek, Yunanlıların zulmüne dair vesikalara dayanan ve Redd-i İlhak heyetleri tarafından hazırlanan raporlar komisyona verilmiş ve ayrıca sözlü açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalara göre halk, 'Göçmenlerin yerlerine dönmeleri için Yunanlıların işgal ettikleri' toprakları boşaltmalarını ısrarla istemekte idi. General Henry, halkın bu isteğini İstanbul'daki temsilcilere ve Paris Barış Konferansına duyuracağını vaad etti⁷⁶.

Muhacirleri iade çalışmaları devam ederken, İngiliz karargâhından alınan bir tezkere bu uygulamanın sonucuyla ilgili bilgiler vermektedir. Aydın Valisi tarafından 14 Ekim tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta konu ile ilgili olarak, işgal hadisesi üzerine başka yerlere göç eden ve daha sonra yerlerine dönen muhacirinin zulüm ve baskı gördüklerinin İngiliz zabitanı tarafından mahallinde yapılan tahkikattan anlaşıldığı ve Aydın ve çevresinde emniyet tesis etmemiş olduğundan bahsedilmektedir⁷⁷.

Muhacirlerin yerlerine iadeleri konusunda Harbiye Nezareti'ne ait ve Meclis-i Vükela'da görüşülen tezkerede; Yunan tecavüzüne maruz kalan muhacirlerin ırz, can ve mallarının muhafazası için kendilerine teminat olunmadıkça evlerine dönmeyecekleri bildirilmektedir. Konuyla ilgili alınan kararda muhacirlerin ısrarlarında haklı oldukları ve vilâyetin süratle tahliyesi için tekrar teşebbüsde bulunulması hususuna yer verilmiştir. Bu mümkün olmadığı takdirde hiç olmazsa dâhili vilâyetteki işgal topraklarında İngiliz ve Fransız memurları ve askerlerinin iştiraki suretiyle tekrar taarruzun önlenmesi hususunun temini ve bu hususlar hakkında yapılacak teşebbüsden elde edilecek neticenin süratle haber verilmesi lüzumunun Hariciye Nezareti'ne bildirilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸.

Anadolu'ya heyet gönderilmesine rağmen, çok geçmeden göçmenlerin yerlerine iadesi teşebbüsünden vazgeçildiği görülmektedir. Ferit Paşa hükümetince alınan ve uygulanamayan karar Ekim ayının ortalarında Ali Rıza Paşa kabinesince kaldırılmıştır⁷⁹. İade-i Muhacirin Heyeti ile birlikte giden *Tasvir-i*

76 Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s.63.

77 BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 650, Gömlek No: 96.

78 BOA, MV, Dosya No:217, Gömlek No: 170.

79 Mesut Çapa, 'Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.X, S.29, Temmuz 1994, s.383.

Efkâr gazetesi yazarı Arif Oruç Bey bu kararla ilgili yazısında, halkın henüz Yunan işgalinde bulunan köylerine ve yurtlarına gitmekten çekinecekleri, dönmeleri halinde yine zulüm ve tecavüze uğramaktan kurtulamayacakları ve bu hususta kendilerine teminat verilemediği için esasen iade kararının akım iş olduğunun düşünülmediğini savunmuştur. Aldığı malumata göre hükümet tutulan yolun doğru olmadığını takdir etmekte çekinmemiş, Dâhiliye Nezareti'nden Karahisar'da bulunan heyete iade emrinin geri alındığı tebliğ olunmuştur. Yazının devamında muhacirinin iadesinden şimdilik feragat olduğu heyetin muhacirlerin geçici iskân ve istirahatlerini temin için faaliyete başladığı bilgisi verilmiştir⁸⁰.

Arif Oruç Bey'in gazetesine gönderdiği yazılarında, muhacirleri iade teşebbüsü ile ilgili eleştirileri dikkat çekmektedir. Hükümetin oralardaki vaziyeti bilmeden ortaya bir iade işi çıkardığını belirterek, memleketine giden birkaç muhacirin akibetinden haberdar olunmadan girişilen bu teşebbüsü bir cinayet olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, memleketine dönenlerin bağlarına vesika ile gönderildikleri gibi kendilerinden Yunan idaresinden memnun olduklarına dair resmi senetler alındığını, bu sebeple muhacirine verilen teminatların yetersiz olduğundan bahsetmektedir⁸¹.

Göçün engellenmesi fikrine muhalefet eden bir görüş de *Alemdar* gazetesinde yer almaktadır. Mesutzade Bey'e ait '*İnsanlık ve Türklük Vazifesi Başına*' başlıklı yazıda, *Sabah* gazetesinden Lütfi Fikri Beyefendi'nin İzmir'in işgalinde gösterilen ve gösterilmekte olan müdafaayı eleştirmesi ve İzmirliilerin her felakete sabır göstererek hicret etmemeleri konusunda ısrar etmesi tenkit edilmiştir. Mesutzade Bey nefsi-i müdafaanın en tabii bir ihtiyaç olduğunu savunmuş, hicret etmeyin demek için hicret etmemeye imkân bulunup bulunmadığını anlamak gerekir demiştir. O, hicretin son çare olduğunu savunarak; '*Türk, haysiyet ve şerefini imkân buldukça müdafa eder imkân kalmayınca da ya ölüyor veya hicrete, Türk hâkimiyetini yaşatan diyarlara çekilmeye mecbur kalır.*' demektedir. Ayrıca *Lütfi Fikri Bey, Sabah başmuharrirliğinden aynı gazetenin en alt mertebesinde görevlendirilmek istense acaba Sabah yurdumdu diye oraya yapışıp kalır mı?* sorusunu yöneltmiştir. Yine İzmir'de yaşanan hicretin de ne feci şartlar ve mecburiyetler altında yapıldığını bütün dünya medeniyetinin anladığını ifade etmiştir⁸².

Batı Anadolu'da men-i muhacerat ve iade-i muhacirin çalışmalarının istenilen neticeyi vermediği açıkça görülmektedir. Buna karşın İstanbul Hükümeti bir yıl sonra yeni heyetler oluşturarak bu defa Marmara Bölgesinde göçü engelleme ve muhacirleri iade çalışmalarını başlatacaktır. Zîra işgal sahasının genişlemesiyle birlikte Marmara Bölgesinde yaşanan hadiseler sonucu İstanbul'a muhacir akını başlamıştır.

80 *Tasvir-i Efkâr*, 16. 10. 1919, s. 4.

81 Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Ege ve Çevresi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.29,31.

82 *Alemdar*, 28.11. 1919, s. 1.

Görüş

Akademik
Bakış

91

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Yunanlılar'ın 1920 Haziran'ında Milne hattından itibaren taarruza geçmelerinden sonra 8 Temmuz'a kadar Salihli, Akhisar, Alaşehir, İzmit, Balıkesir, Bandırma ve Bursa işgal sahası içine girmişti. Bu işgal neticesinde yerlerini yurtlarını terkedenlerin sayısı daha da artmıştı⁸³.

Bağlaşıklararası komisyon üyelerinin kanaatince, Yalova ve Gemlik kazalarının Yunan ordusunca işgal edilmiş bölümünde Türk köylerinin yakılıp yıkılması ve Müslüman nüfusun kökünden kazınması amacıyla sistemli bir plan uygulanmaktadır. Bu planı uygulayanlar Rum ve Ermeni çeteleri olmakla birlikte, öyle anlaşılıyor ki bunlar Yunanlılardan talimat almaktadırlar ve hatta bazen düzenli ordu birliklerinin desteğinden yararlanmaktadırlar⁸⁴.

7 Temmuz tarihinde İstanbul'da Balıkesir civarından göç edenlerin sayısı 2 bin kişiye ulaşmıştır. *İleri* gazetesinin haberine göre, muhacirlerin hemen hepsi vaktiyle Selanik, Gümölcine, Drama, Köstence gibi şehirlerden Anadolu'ya göç edenlerden oluşmaktadır. Gazete göçün nedenini ahalinin Yunan ordusunun işgal haberlerinin meydana getirdiği heyecana ve özellikle Yunanlıların Bergama'da yaptıkları katliamları tekrar ettiklerine dair şayiaların tesir altında kalınmasına bağlamaktadır. Bandırma tarafından İstanbul'a gelmek isteyen 3 bin kadar muhacir olduğu ve bunların göçünün hükümetçe engelleneceği yazılmıştır.

Yazının devamında göçü engellemek için kurulan heyet ve bu heyetin gerçekleştireceği faaliyetlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre; Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi müfettişlerinden 3 kişilik bir heyet oluşturulmuş ve İngiliz Sefarethanesi'nce de bu heyete bazı yabancı memurların katılması takdir edilmiştir. Heyet Bursa ve civarına gidip oralarda ahali arasında nasihatta bulunacak ve göçlerini gerektirecek hiçbir sebep olmadığını kendilerine anlatacaktır. Ayrıca Bandırma ve Bursa havalisinde çeşitli mahallerden gelmiş muhacirlerin bu suretle memleketlerine iade edilmesi düşünülmektedir⁸⁵.

Karma Men-i Muhacerat Heyetinde Yunan azası da bulunacağı Akşam gazetesinin haberinde yer almaktadır. Ancak habere göre Yunan komiserliği bir cevap vermemiştir⁸⁶. Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi, bu seçimin biran evvel yapılması için Yunan Sefarethanesi'nde gereken teşebbüslerde bulunmuştur⁸⁷.

Karma Men-i Muhacerat Komisyonu'nun oluşturulması gecikince, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nce göçe mani olmak için başka bir heyet kurulmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. Muhacirin müfettişlerinden Seyfi, Halil

83 Mesut Çapa, *a.g.m.*, s.383.

84 McCarthy, *a.g.e.*, s.317.

85 *İleri*, 07.07.1920., s.1.

86 *Akşam*, 11.07.1920., s.1.

87 *Akşam*, 15.07.1920., s.2.

Ali ve Hüseyin Tahsin Beylerden oluşan Men-i Muhacerat Komisyonu İnebolu vapuruyla 5 Ağustos tarihinde hareket etmiştir. Bu komisyonun başlıca görevi Mudanya, Bursa, Gemlik, Karacabey, Kirmastı, Bilecik ve diğer işgal havalisinde bulunan ahalinin göç etmemesi için nasihatla bulunarak durumlarını incelemektir⁸⁸.

Bandırma, Balıkesir ve havalisi muhacirlerini teftiş etmeye üzere gönderilen Muhacirin Müfettişi Seyfi Bey'den Muhacirin Müdüriyetine gönderilen raporda Balıkesir ve havalisinden Bursa'ya iltica eden muhacirlerin 8 bin kişiden ibaret bulunduğu ve Yunan mümessili nezdinde gerçekleştirilen teşebbüsler sayesinde bunların memleketlerine iadeleri konusunda teminat alındığı beyan edilmekte, bunların iadesi için 2 bin liranın acilen gönderilmesi talep edilmektedir⁸⁹.

Karma Men-i Muhacerat Heyetinin kurulması ve İstanbul'dan hareketi Eylül ayını bulmuştur. Muhacirin Müdürü Muavini Sabri Bey'in başkanlığında, Halil Ali ve Talat Beylerle birlikte İngiliz ve Yunan zabitlerinden oluşmaktadır⁹⁰.

Bu teşebbüslerden de olumlu bir sonuç alınamadığı heyet üyelerinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. *Akşam* gazetesinin farklı günlerde yayınlanan 'Muhacirler Nasihat Dinlemiyor'⁹¹ ve 'Heyetin Faaliyeti Semere Vermiyor'⁹² başlıklı haberlerinde, heyet üyelerinin birçoğunun İstanbul'a döndüğü ve heyetin elden geldiği kadar göçe engellemeye uğraştığı fakat tamamıyla başarılı olamadığı bilgisi verilmektedir. Bu nedenle de İstanbul'a o bölgelerden muhacir kabileleri gelmeye devam etmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Harbi'nin sonunda Osmanlı Devleti Mondros Ateşkes Anlaşması'nı imzalayarak savaştan yenilgiyle ayrılmıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması hükümlerince Elviye-i Selâse sınırlarımız dışında kaldığı gibi Paris Barış Konferansı'nda verilen onay üzerine Yunanistan Batı Anadolu'ya asker çıkarmıştır. Doğuda Ermenilerin batıda Rumların katliamlarına maruz kalan halk hayatlarını ve namuslarını muhafaza etmek için iç kesimlere doğru göç etmeye başlamıştır. Göç eden ahalinin yerine ise Ermeni ve Rumlar sevk edilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti ve Milli Mücadele taraftarlarının göçlere engel olmak için çeşitli teşebbüslerde buldukları görülmektedir. Bu çabaların nedenleri arasında, siyasi açıdan nüfus ekseriyetini korumak, iktisadî olarak ülkede yaşanan iaşe ve mesken buhranı son olarak da askeri açıdan savunma boyutuyla halka ihtiyaç duyulması gelmektedir. Dönemin basınında da halka

88 *Akşam*, 04.08.1920.s.2.; *İleri*, 04.08.1920., s.2, *Dersaadet*, 06.08.1920, s.3.

89 *Dersaadet*, 15.08.1920. s.2

90 *İleri*, 26.08.1920., s.3.

91 *Akşam*, 18.10.1920., s.2.

92 *Akşam*, 28.10.1920., s.4.

Gazi

Akademik
Bakış

93

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

göç etmemesi yönünde çağrılarda bulunan yazılar yer almıştır. Gazeteler eski dönemlerden beri gerçekleştirilen göçlere siyasî ve iktisadî açıdan eleştirel bir yaklaşım getirmişlerdir. Göçlere engel olmak için önce askeri ve mahallî idareler sonra da teşkil edilen Men-i Muhacerat Heyetleri teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ancak bütün bu çabalara rağmen istenilen sonuç alınamamış ve halk göç etmeye devam etmiştir. Bunun üzerine halkı eski yerlerine iade etmek için İade-i Muhacirin Heyetleri kurulmuştur. Muhacirler yerlerine iade edilerek, göç etmek niyetinde olan halka göç etseler bile eski yerlerine iade edilecekleri anlatılmaya çalışılmıştır. Mütareke yıllarında işgal bölgelerinde halkın maruz kaldığı katliamlardan dolayı göçlerine mani olmak veya göç edenleri eski yerlerine iade etmek pek de mümkün değildi. Halk topraklarına dönmek için işgalin sona ermesini talep etmekte idi. Bu nedenle de göçlere engel olmak için gerçekleştirilen teşebbüslerden istenilen sonuç alınamamıştır.

Kaynaklar

1-Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu: 272..0.0.14, Yer No: 75.22..2.
BCA, Fon Kodu:272..0.0.12, Yer No: 38.27..5.
BCA, Fon Kodu:272..0.0.12, Yer No:39.33..2.
BCA, Fon Kodu:272..0.0.14, Yer No:75.20..3

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH. ŞFR., Dosya No:103, Gömlek No: 172
BOA, DH.EUM.AYŞ., Dosya No:14, Gömlek No: 120.
BOA, DH.ŞFR., Dosya No: 635, Gömlek No:39.
BOA, DH. KMS., Dosya No: 52-4., Gömlek No:7.
BOA, DH.KMS., Dosya No:54-2, Gömlek No:70.
BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 650, Gömlek No: 96.
BOA, MV., Dosya No:217, Gömlek No: 170.

Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi

ATASE, Kutu No: 749, Gömlek No:156.
ATASE, Kutu No: 100, Gömlek No:70.
ATASE, Kutu No:198, Gömlek No: 64.
ATASE, Kutu No:109, Gömlek No:33.

2-Gazeteler

Akşam
Alemdar
Dersaadet
İleri

Göç

Akademik
Bakış

94

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Söz
Tasvir-i Efkâr
Vakit

3-Kitap ve Makaleler

AĞANOĞLU H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihî Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

AKŞİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, C.III-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1997.

AYIŞIĞI Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

BAYKARA Tuncer, 'Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu "Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlaştırılması', *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri Tarih Boyunca Türk-Yunan ilişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s.428-439.

BİLECEN Tuncay, 'Balkan Harbi Yılları Rum Yerleşimlerine Muhacir İskânı', *Toplumsal Tarih*, Sayı 156, Tarih Vakfı Yayını, Aralık 2006, s.32-37.

ÇAPA Mesut, 'Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.X, S.29, Temmuz 1994, s.379-389.

ÇİÇEK Rahmi, 'Erzurum Vilâyet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri', *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 2, Sayı 7, 1991, s. 513-537.

DAYI S. Esin, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997.

_____, 'Elviye-i Selâse/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 23, Erzurum 2004, s.245-261.

DÖĞÜŞ Selahattin, 'Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıktığı 19 Mayıs 1919'da Türkiye'nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 50, Cilt XVII, Temmuz 2001, s.327-344.

DÜNDAR Fuat, *İttihat Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

ELDEM Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

GÖKDEMİR A. Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

GÜLER Ali, *Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü*, Ocak Yayınları, Ankara 1999.

HALAÇOĞLU Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşı-*

Gazî

Akademik
Bakış
95
Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

- retlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1997.
- İPEK Nedim, 'Göçmen Köylerine Dair', *Tarih ve Toplum*, Sayı 150, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.15-21.
- KAYA Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilâyet-i Şarkıyye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007.
- KIRZIOĞLU M. Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970.
- KODAL Tahir, 'Milli Mücadele'de Denizli ve Önemi', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt XIV, Kasım 1998.
- McCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1998.
- ÖZGİRAY Ahmet, 'Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleri', *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1989, s.549-561.
- ÖZKAYA Yücel, *Milli Mücadele'de Ege ve Çevresi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- PANCAR Emine, 'Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketleri', *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 18-19, 2009/Bahar-Güz, s.55-67.
- SARISIR Serdar, 'Yunanlıların Batı Anadolu'da Nüfus Çoğunluğunu Sağlama Gayretleri ve Yunan Hükümeti'nin Bir Genelgesi', *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s.127-139.
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Cilt 1, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004.
- SELVİ Haluk, 'Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilâyet-i Şarkıyye'de Nüfus', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 50, Cilt XVII, Temmuz 2001, s.307-326.
- SOFUOĞLU Adnan, 'İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Milli Direniş', *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s.131-142.
- ŞAHİNGÖZ Mehmet, 'Milli Mücadele'de Protesto ve Mitingler', *Türkler*, Cilt 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.726-744.
- URAL Selçuk, 'Mütareke Döneminde Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selaâse Politikası', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Erzurum 2004, s.303-318.

Göç